

БИТВА КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО З ТАТАРАМИ ПІД СОКАЛЕМ (1519 р.)

Висвітлено передумови, перебіг та наслідки битви польсько-українсько-литовських військ під орудою князя Костянтина Острозького з татарським військом хана Мехмед Гірея I під Сокалем у 1519 році.

Ключові слова: битва, військо, джерело, літопис, хроніка, татари, тактика.

Исследовано предпосылки, ход и следствия сражения польско-украинско-литовских войск под руководством князя Константина Острожского с татарским войском хана Мехмед Гирея I под Сокалем в 1519 году.

Ключевые слова: битва, войско, источник, летопись, хроника, татары, тактика.

The article investigates the pre-conditions, course and results of the battle between the Polish-Ukrainian-Lithuanian army under the leadership of Prince Konstantin Ostrozhski and the Tatars army of Khan Mehmed Girey I near Sokal in 1519.

Keywords: the battle, an army, a source, chronicle, the Tatars, tactics.

Однією із повчальних подій української історії ранньомодерного часу була Сокальська битва, яка продемонструвала приклад того, як неузгоджені та нескоординовані дії польського військового керівництва спричинилися до трагічної поразки у протистоянні кримським татарам.

Питання про час і місце Сокальської битви в сучасній історичній літературі загалом не викликає сумнівів. Ця подія відбулася 2 серпня 1519 р. Битва проходила на лівому березі Західного Бугу поблизу й на території зруйнованого татарами міста Сокаля, у Белзькому воєводстві [41, с. 1009]. Однак обставини її перебігу потребують уточнення й доповнення.

Особливістю другого десятиліття XVI ст. були активні набіги татарських загонів (чапулів) на українські землі, головним чином із метою захоплення ясиру. У 1516 р. татари тричі нападали на Україну: в червні й липні – на галицькі землі, а в листопаді – на Поділля. В 1517 р. напади повторилися: наприкінці листопада ординці вторглися на Волинь і в Белзьке воєводство, а в 1518 р. знову на Волинь [7, с. 96; 16, с. 124].

Ця тенденція мала продовження в 1519 й наступних роках. Нове вторгнення на українські й польські землі татари розпочали в липні 1519 року, про що сповіщає хроніст О. Гваньїні. «Тоді татари в липні місяці, діючи незвичайно, через Волинь, пройшли руські землі аж до Бугу; перейшли річку і спустошили вогнем і мечем Львівське (Львівську землю Руського воєводства. – І.Т.), Белзьке і Люблінське воєводства. Забрали велику кількість простих людей» [4, с. 370].

Однією із причин безкарних грабівницьких дій татар була беззахисність кордонів Польського Королівства, тобто відсутність ефективної оборонної системи, належних оборонних укріплень на кордоні та боєздатної сторожової служби. Безперервні напади татар змусили, нарешті, шляхетський сейм ухвалити кредити на утримання трьохтисячного війська на Русі та статут про почергову службу шляхти для захисту південного кордону [6, с. 7].

Однак низьку боєздатність шляхетських ополченців не могла компенсувати ні сторожа королівських і приватних замків, ні приватні військові загоони окремих шляхетських родів. Великого надвірного війська українських

та іноземних магнатів було теж недостатньо, адже князі Острозькі могли виставити 6-8 тис. воїнів, а князі Вишневецькі, Збараські, Корецькі й Заславські – по 2 тис., решта великопанських родів – кількасот добре озброєних панцирних воїнів. Їхні хоругви були достатньо мобільними, до того ж магнати, виконуючи функції урядовців на місцях, були зацікавленими у збереженні краю від розорень і діяли більш рішуче. На початку XVI ст. польський уряд, переконавшись у малоефективності шляхетських посполитих рушень, ухвалив рішення про збільшення «кварцяного» війська (основа оборони краю з 1499 р.) та посилення порубіжної охорони. Тим часом татари, у відповідь на оборонні заходи польського уряду одразу відповіли тактичними змінами проведення наскоків, які все частіше проводили незначними силами (по 200-300 чел.), але їх кількість зростала. Під час цього не виключалися вторгнення й із великими силами. Наймане військо, що налічувало 2,5-3 тис. служебних, хоч і відзначалося кращою дисципліною, професіоналізмом та постійною відмобілізованістю, порівняно із ополченнями, проте потерпало від нестачі коштів для оплати служби. Тому зтяжні часто самовільно покидали службу або вдавалися до пограбувань місцевого населення. Замкові найманці рідко залишали фортифікації, незважаючи на королівські накази охороняти всю прикордонну лінію. Тому вони не могли зупинити просування рухливої татарської кінноти. Крім замкової сторожі, існувала ще й польова (польна). Міщани зазвичай не відбували польової служби, але тих, хто мав коней, неодноразово зобов'язували брати участь у переслідуванні ординців. Решта безкінних міщан у той час продовжувала нести замкову варту. Звільнити від цих обов'язків міг лише володар. Польна сторожа несла роз'їзну службу чи чатувала на річкових переправах непостійно. Шляхтичі будь-що намагались уникнути небезпечних прикордонних виправ і повсякчас вимагали звільнити їх від шеститижневої служби на «татарських шляхах», але король ішов на поступки, лише зважаючи на похилий вік особи. Та в цілому

оборона краю повністю лягала на плечі місцевої адміністрації [15, с. 19-20; 24, с. 20, 21]. Так у загальних рисах виглядали оборонні сили Польської Корони на час нового вторгнення ординців у 1519 році.

Мета статті – проаналізувати повідомлення джерел про цю подію, уточнити хронологію, шляхи вторгнення та перебіг бойових дій між польсько-українським і татарськими військами в ході битви, а також її наслідки.

Історичні джерела, у яких мовиться про битву поблизу Сокаля, достатньо чисельні. Головним чином, це українські літописи й польські хроніки. Із українських літописів згадки про цю подію містять такі джерела як Львівський літопис, Острозький літописець та Київський літопис [1, с. 100, 125; 21, с. 103]. Згадується вона в білорусько-литовських літописах, зокрема у Познанському літописному збірнику кінця XVI ст. й кодексі Рачинських із Познанської бібліотеки (Польща) [10, с. 169]. Повідомляється про Сокальську битву в польських хроніках Бернарда Ваповського (1450-1535) [32, с. 159-162], Мартина Бельського (1495-1575) [40, с. 1007-1009] і Матвія Стрийковського (1547-1582) [39, с. 392]. Більш повно вона описана італійським хроністом Олександром Гваньїні (1534-1614) [4, с. 370-371]. Стисло сповіщає про неї й мемуарист Михайло Литвин (1490-1560) [12, с. 67-68].

Деякі відомості про Сокальську битву подає у своєму донесенні королівський секретар і канцлер Петро Томіцький (1464-1535), збереглися вони також у окремих королівських листах [28, с. 72-73]. Характер літописних і хронікальних повідомлень, як правило, – стислий і лаконічний. Так, наприклад, в Літописі Крехівського монастиря зазначено лише дату й назву битви, а в Літописі Рачинського читаємо: *«Лїта по народженю Исуса Хрыста сына божего 1519, месеся августа. Татарове, вторгнувши до земли Бэльзькое, великие шкоды чинили, зачым собравшыся поляцы, до которых и князь Константин Острозкии приехал, маючы не много при собѣ литвы и руси; билися с татари у Сокаля, преможене и побити суть наши от великости татаров»* [18, с. 2; 10, с. 169]. А Київський літопис про цю подію

повідомляє так: *«Року 1519 Татарє сь поляками зрадившєся, на голову нашихъ под Сокалемъ поразили, а другихъ въ Бугу потопили»*. Поіменний перелік загиблих у битві польських військових достойників подає Патріарший або Ніконовський літопис [19, с. 75; 11, с. 33-34].

Незважаючи на достатню кількість джерельних відомостей про Сокальську битву, в українській історіографії вона висвітлена ще недостатньо. Згадують про цю подію у своїх дослідженнях Денис Зубрицький [8, с. 23], Михайло Грушевський [6, с. 27-28], Іван Крип'якевич [9, с. 168], Наталя Яковенко [26, с. 71-72], Борис Черкас [24, с. 23-25] та ін. Однак в історико-краєзнавчому виданні «Історія міст і сіл УРСР» у статті про місто Сокаль немає навіть згадки про битву з татарами у 1519 році. Автор нарису обмежився лише зауваженням про спалення міста ординцями та перенесенням нової забудови з лівого на правий берег Західного Бугу [20, с. 722].

У польській історіографії це питання теж недостатньо висвітлене, а розглядається лише в контексті загальноісторичних подій XVI ст. Частково цієї події торкалися історики Петро Боравський [31], Станіслав Хербст [36], Павло Ясеніца [37], Лешек Подгородецький [44] та ін. Виняток становить рідкісна книжка Мацея Фафляка [33].

Зрештою, це зрозуміло, адже битва не принесла бажаної перемоги і слави, про які, звичайно, легше говорити, ніж про поразки. Отже, недостатня вивченість цієї події зумовлює актуальність її дослідження.

У роботі над історичним матеріалом ми послуговувались одним із головних наукових методів – принципом історизму, тобто об'єктивним вивченням обставин перебігу цієї битви.

Важливу роль у спрямуванні татар на українські землі відіграв зовнішньополітичний фактор. Адже відомо, що після розгрому Менглі Гіреєм військ Великої Орди хана Ших Ахмета на Лівобережній Україні, Кримське ханство стало наймогутнішою татарською державою у Східній Європі. Кримські хани прагнули підкорити інші татарські держави, а саме Астраханське

ханство і Касимівське князівство, і на їх основі створити східноєвропейську імперію. Але Москва перешкодила здійсненню цих планів, бо теж прагнула гегемонії в цьому регіоні [23, с. 98-99].

Про імовірний мотив татарського вторгнення в 1519 р. свого часу писав хроніст Мартин Бельський, який зауважував, що цей татарський напад мав відбутися за намовою московського князя Василя Великого (1505-1533). *«На той час Василь Великий, князь московський, побратавшись із ханом перекопським міцно заохотивши його упоминками*, виправив хана із 40 тисячами людей воювати руські землі короля Сігізмунда»* [41, с. 1007]. *«Василем III напали Волинь і Русь...»* [35, с. 458]. Про це ж писав і М. Балінський: *«Цар підмовив татар до нового нападу на Червону Русь, а сам власне військо аж до Вільно спрямував»* [29, с. 121].

Розрахунок московського царя, ймовірно, передбачав відвернення можливого вторгнення кримських татар до Московського князівства і спрямування ординського походу на Польщу для реалізації власних загарбницьких планів у Прибалтиці. Чи не про це якраз говорить хроніст О. Гваньїні: *«Року 1519 великий князь московський Василь, побратавшись із перекопським ханом і сильно його до себе привернувши упоминками, відправив його із 40 тисячами війська воювати руські землі; сам же мав вдертися до Литви з другого боку»*. Про наміри спільного з російськими військами походу у «лядську землю» не двозначно мовиться й у Патріаршому або Ніконовському літописі. На цю обставину звертав увагу й російський історик XIX ст. Афанасій Ярушевич, за спостереженнями якого Василій III, відправив багаті упоминки ханові підбурюючи його напасти на Литву одночасно із московським військом, однак останнє спізнилося, і татари в кількості 40 тисяч, під орудою калги Богатиря, вторглися в Галичину [4, с. 370; 11, с. 33; 27, с. 149].

* Упоминки – дарунки, що надсилалися «кримському цареві» з доброї волі, якими Польське королівство і Московія фактично відкуповувалися від татарських набігів.

Водночас не виключався й внутрі-політичний фактор. Зокрема Михайло Володимирський-Буданов пов'язував розігрування татарської карти із боротьбою між Литвою та Польщею за частину Поділля, захоплену поляками. *«Взаємна боротьба Литви й Польщі за частину Поділля, давала привід у залученні татар і турків»*, – писав дослідник [3, с. 14].

Отже, напад кримських татар на українські й польські землі у 1519 році міг бути зумовлений як зовнішніми, так внутрі-політичними чинниками.

Із початком вторгнення відбувся розрив союзу Криму з польським королем Сигізмундом, а напад на українські і польські землі татарська сторона виправдовувала збитками, завданими Криму від походів українських козаків, що доходили аж під Очаків. Для відновлення миру хан зажадав нових упоминків та пропонував свої послуги проти московського князя, з яким Литва вела війну. Характерно, що із московським князем хан проводив аналогічну політику*. Власне, похід козаків на володіння Кримського ханства, а саме на улуси перекоців біля Очакова, організований на початку літа

1519 року з метою затримати новий напад татар шляхом блокування дніпровських переправ, очевидно, послужив зручним приводом для вторгнення 40-тисячного кримського війська на українські землі в липні 1519 р. [2].

У трактуванні хронології Сокальської битви теж є певні відхилення. Сьогодні прийнято вважати, що битва відбулася 2 серпня 1519 року, проте у джерелах натрапляємо й на помилкове датування цієї події. *«Року 1518 битва сокальская»* [1, с. 125], занотував автор Острозького літописця. У Львівському літописі під 1518 роком читаємо: *«Битва [у] Сокаля була»* [1, с. 100]. А в Хроніці Литовській і Жмудській ця подія позначена аж під 1521 роком. *«Року 1521 татаре, вышовши, Белскую, Любелскую и Хелминскую землю звоевавши, поразили у Сокаля поляков...»* [22, с. 106]. Точне датування Сокальської битви надibuємо у Київському літописі першої чверті XVII ст. *«Рок 1519. Татаре зрадившис под Сокалем на голову наших поразили, а других в Бугу потопили»* [22, с. 103]. Достовірною є також хронологія згаданої події і в Літописі Дворецьких *«Року 1519-го под Сокалем бытва была з ордами»* [14, с. 227].

Якщо в українських літописах помітними є певні відхилення в хронології, то польські хроніки одноставно датують цю подію 1519 роком. Докладний опис битви під Сокалем подає у своїй хроніці Бернанд Ваповський. Повідомлення Б. Ваповського про цю битву вагоме й із точки зору достовірності, адже засноване воно на розповідях учасників події [32, с. 159-162; 42, с. 38].

Згадуючи у своїй хроніці про події 1519 року, М. Бельський зазначає, що напад татар розпочався ще у липні 1519 р. силами чисельністю у 80 тис. вершників, які через Волинь проникли в Руське, Белзьке та Люблінське воєводства [41, с. 1007-1008]. Інший хроніст – М. Стрийковський, повідомляючи про це вторгнення татар, писав: *«Місяця серпня 1519 р. татари звоювали Белзьку, Люблінську і Холмську землі»* [40, с. 392].

* Складність зовнішньополітичного становища Польщі і Литви полягала в тому, що незважаючи на мир з Османською імперією, їм доводилося потерпати від набігів кримчаків, що нагадували про необхідність регулярної виплатити данини (15 тис. злотих щорічно). Але в даному випадку Мехмед Гірей був зацікавлений у збереженні «сприятливих» політичних обставин для продовження кримських атак на Москву та затягуванні московсько-литовської війни. Хан подбав про те, щоб польсько-литовські війська у боротьбі з Москвою не досягли значної переваги, бо їхні надмірні успіхи могли схилити Василя III до пошуків миру із Сигізмундом. Тому не дивно, що після військових успіхів польсько-литовської армії у 1518 р. хан влітку 1519 р. організував великий набіг на українські землі. Проте цей наступ Криму на Польщу не ламав тодішньої стратегічної лінії Османської імперії у Східній Європі, а створював сприятливі умови для наступу Криму і Порти проти Московської держави та Угорщини (Греков Б. Османская империя, Крым и страны Восточной и Центральной Европы в первой четверти XVI в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV – XVI вв. – М. : Наука, 1984. – С. 143).

Зайшовши в землі Руського воєводства Чорним шляхом*, ординці, ймовірно, перейшли на Кучманський тракт*, де знаходилися Гримайлів, Теробовля, Зборів, Золочів, які були зруйновані нападниками [36, с. 296; 43, с. 48]. Просуваючись у глиб краю, татари спустошили міста Жовкву і Лежайськ, а далі аж до Вісли [34, с. 48; 45, с. 40].

Три тисячі коронного війська під проводом великого маршалка коронного Станіслава Ходецького та подільського воєводи Мартина Кам'янецького не змогли їх стримати. До поляків приєдналося посполите рушення («служба земська») з Волині під проводом князя Острозького та коронні війська на чолі з великим гетьманом коронним Миколаєм Фірлеєм, так що загальна кількість польсько-українського війська зросла до семи тисяч [2].

До вирішального зіткнення польсько-українських військ із татарами дійшло 2 серпня 1519 р. поблизу Сокаля. *«Проти них наші жовніри-поляки, – пише О. Гваньїні, – виступили з руською шляхтою, до яких прибув і Костянтин (Острозький) зі своїми людьми. Тоді наші наздогнали татарські війська, котрі йшли назад* і гнали перед собою велику масу людей і худоби...»* [4,

с. 370, 371]. Проте поляки самі не наважувалися вступати в битву доки не приєднався К. І. Острозький із двохтисячним військом.

Очільником польсько-українсько-литовських військ був український князь Костянтин Іванович Острозький*. Командувач закликав своїх підлеглих до виваженості у прийнятті рішень, що можуть вплинути на результат майбутньої битви. Зокрема, враховуючи малочисельність армії (5 000 воїнів), князь радив польським командирам зайняти більш зручні позиції і дочекатися підходу додаткових військових сил, бо зайнята позиція для боротьби з цілою ордою була дуже невідповідна. Князь, зокрема, радив дочекатися доки якась частина татар переправиться, а не нападати на усіх разом [41, с. 1008; 7, с. 97; 6, с. 28]. Це було зумовлено значною чисельною перевагою супротивника.

Військо К. Острозького складалися із волинського ополчення та польського допоміжного загону. Уточнюючи чисельність військових сил союзників під Сокалем, польський історик Станіслав Хербст зауважував, що об'єднані сили становили 7 тис. воїнів і включали волинську земську службу К. Острозького, посполите рушення під орудою маршалка Станіслава із Ходча, а також загони подільського воєводи Мартина Кам'янецького, тоді як татарські війська, очолювані сином хана Богатир Гіреєм налічували 40 тис. осіб. Це співвідношення підтверджується й джерелами, зокрема воно зазначено у листі коронного канцлера Петра Томіцького до познанського єпископа І. Любранського [36, с. 133]. Таку чисельність татарських військ вважають реальною й інші польські дослідники, зокрема К. Гурский і В. Войце-

* Чорний шлях – старовинний торговельний шлях; починався біля Перекопського перешийка, перетинав пониззя Дніпра, проходив верхів'ями р. Інгулець, Інгул, Тясмин, а далі повертав на Захід. Тут Чорний шлях розділявся на Кучманський шлях і ще два розгалуження північне і південне. Перше проходило поблизу Корсуня, Звенигородки, Богуслава, Лисянки, а південне: біля Шполи, Умані, Яніва, Дашевця. Біля Липовця обидва розгалуження з'єднувалися і прямували до Тернополя. На північ від Тернополя він з'єднувався з Кучманським шляхом. Далі Чорний шлях йшов на захід, у напрямку Львова. Цим шляхом користувалися кримські татари для нападів на Правобережну та Західну Україну й Польщу в XVI – XVII ст.

* Кучманський шлях – одне з відгалужень Чорного шляху, яким у XVI – XVII ст. користувалися кримські й ногайські татари для нападів на Подільське й Руське воєводства та польські землі. Починався цей шлях у верхів'ях Інгулу, біля м. Вознесенська Миколаївської області, перетинав Південний Буг і прямував до м. Бар Вінницької обл., біля Тернополя з'єднувався з Чорним шляхом.

* Йдеться про тактику переслідування татар обтяжених здобиччю під час їхнього повернення до Криму, яку успішно застосовував К. І. Острозький.

* Острозький Костянтин Іванович (бл. 1460-1530) – український князь, Великий гетьман литовський (1497-1500, 1507-1530), староста брацлавський, вінницький, звенигородський. Після поразки біля р. Ведроші (1500 р.) в районі Дорогобужа, потрапив до російського полону, звідки у 1507 р. утік до Литви. З 1507 р. староста луцький і маршалок волинський. Від 1511 р. каштелян віленський. Переможець татар під Вишневецом у 1512 і росіян під Оршею у 1513 роках. З 1522 р. – воєвода троцький. У 1527 р. розбив наголову татар під Вільшаницею біля Канева.

ховський [37, с. 161]. Наведені показники чисельності узгоджуються також із сучасними дослідженнями. *«Беручи до уваги, те що у татар, як звичайних кочівників, кожний чоловік був потенційним воїном, можна припустити, що в середині XVI ст. кримський хан за умови тотальної мобілізації усіх боєздатних чоловіків, міг вивести в поле 40-50 тис. воїнів»*, – писав російський історик В. Пенской [17, с. 58].

Очевидно, саме така кількість воїнів відповідала тогочасним мобілізаційним можливостям Кримського ханства. Проте М. Бельський і О. Гваньїні, мабуть, перебільшують ці показники, вказуючи аж 80 тис. татар, хоча в них, одночасно, фігурує й цифра 40 тис. воїнів. Сучасний дослідник цього періоду Борис Черкас реальною чисельністю татарських військ вважає 20 тисяч вояків [41, с. 1008; 4, с. 370; 25, с. 126]. Тут, мабуть, враховано, те що чисельність татарської військової одиниці – тисяча не завжди буквально відповідала даному числові.

Отже, співвідношення військових сил напередодні битви 7 тис. польсько-українсько-литовських військ проти 40 чи 20 тис. татарських засвічує повну чисельну перевагу напасників та слухність тактичних рекомендацій князя К. Острозького.

Командувач, як уже зазначалося, радив дочекатися тієї пори, коли частина татар перейде на правий берег Бугу й громити ординців по частинах. Або ж відтермінувати початок битви на один день для того, щоб дочекатися підходу військ Яна Творовського із Поділля [41, с. 1008; 36, с. 296]. Про ці наміри гетьмана литовського говорить і О. Гваньїні. Князь *«порадив ротмістрам та їхнім товаришам, щоб вони стали десь між водами, де через тісняву легше було б битися проти ворога, який не зміг би з ними зав'язати битву на широкому полі. Якби так не вдалося зробити, то щоб не переправлялися через Буг, а чекали, доки якась частина татар переправиться, і тоді з нею, а не з усією татарською силою, зійшлися в битві»* [4, с. 370-371]. На думку Юліана Бартошевіча, пропозиція князя К. Острозького про розташування польсько-українського війська у міжводді (між певними водними рукавами Бугу. – І.Т.) передбачала також

захист флангів польсько-українських сил і уникнення відкритого бою та розгром частини татарського війська на переправі. Не заперечуючи сказане, історик Борис Черкас зауважує, що К. Острозький *«пропонував утриматися від битви на відкритій місцевості і, використовуючи укріплення військового табору та Сокальського замку, дочекатися підкріплень»* [30, с. 83].

Таким чином, в умовах чисельної переваги противника К. Острозький намагався за всяку ціну уникнути великих втрат та можливого оточення своїх військ. Водночас він прагнув завдати ворогові нищівного удару в невіддільних для нього місцях, а саме під час переправи через Буг. Власне тому й наполягав не переправлятися самим, а дати змогу це зробити противнику. *«Князь благально просив своїх командирів відкласти бій хоча б до ранку, аби встигли підійти відділи Я. Творовського, литвини і волохи»*, – писав М. Бельський. Ідеться про молдавський кінний загін у 600 вояків, відділ Яна Творовського з 500 кіннотників та загони ополченців з волинської шляхти [41, с. 1008; 35, с. 459; 24, с. 24].

Однак керманічі польського коронного війська наполягали на невідкладному наступі на лівому березі Бугу, не чекаючи на переправу татар. Більше того, молоді польські командири звинуватили князя К. Острозького у нерішучості та небажанні слави для польського війська. Вони проігнорували застереження українського князя і змусили його розпочати бій за умов невіддільних для українсько-польських сил. Тоді розгніваний князь із нечисленними військом напав на татар [41, с. 1008; 35, с. 459], щоб врятувати союзників від цілковитого розгрому.

Польські війська форсували ріку й атакували татар, однак були засипані градом татарських стріл, тому не змогли розвернутися у бойовий порядок і понесли при тому серйозні втрати. Річ у тім, що татари стояли на протилежному високому березі Бугу й про напад на них не могло бути й мови. Але польські командувачі, на чолі із Фрідріхом Гербуртом, проігнорували пропозиції князя відкласти битву, дочекатися підходу допоміжних литовських і подільських загонів і

переправи самих татар. Більше того, вони розпочали переправу, не знайшовши надійного броду, тому чимало вояків втопилися. А ті з них, що перебралося, довго не могли піднятися до татар, які стояли на крутому березі ріки і зверху били поляків на вибір. І лише напад на татар К. Острозького з тилу змусив останніх розвернути війська проти волинян, і це дозволило полякам вибратися на берег і взяти участь у битві. Хроніст М. Бельський цей епізод описує так: *«Костянтин в іншому місці бродом переправив своїх волинян полякам на порятунок, і коли вклинився у татар, поляки із тих долин вибралися і зав'язали з татарами жорстокий бій»* [27, с. 149-150; 41, с. 1008].

Отже, оцінивши ситуацію як загрозову, князь Острозький переправив своїх солдатів іншим бродом і зв'язав татар боєм, що дозволило, нарешті, польським військам розвернутися до битви. Оскільки татари мали значну кількісну перевагу, а терен був важким для дій лицарської кінноти, польсько-литовські війська були обійдені з флангу. Наприкінці бою більшості польських і литовських вояків удалося пробитися з оточення і відійти.

У результаті непогодженості дій польського війська значними були втрати серед його командного складу. Загинула й потрапила в полон більша частина ротмістрів (14 осіб). У цій битві загинули князі Василь, Олександр і Лев Корецькі, Василь Четвертинський, Олександр Буремський та інші військові достойники, такі як, Михайло Соколовський, Ольбрахт Бучацький, Станіслав Мишковський, Ян Скорутський, Фрідріх Гербурт, Микола Фірлей [2; 27, с. 150; 38, с. 447-448; 4, с. 371]. *«Днем нищівної поразки руських ротмістрів, – писав польський історик Людвік Колянковський, – була безладна битва 2 серпня 1519 р. на зарищах Сокаля. У бою із чамбулами Мехмед Гірея полягло більше десяти ротмістрів»* [39, с. 148-149; 11, с. 33-34].

Несправедливе намагання відомого вченого звинуватити в поразці під Сокалем руських (українських) ротмістрів є спробою перекласти вину за невдачу на українську сторону. Однак вона є непереконливою й упередженою, тому що прізвище головного

винуватця поразки відоме – це Фрідріх Гербурт та його прихильники. Останній, відчуючи свою провину та неминучі докори, умисне кинувся на татар, щоб бути убитим. Більше того, сам польський хроніст М. Бельський прямо говорить, що то була *«гаряча польська молодь»*, котрій руський гетьман К. Острозький радив утриматися від наступу. Власне на цьому наголошує й інший польський хроніст М. Стрийковський: *«Татари розгромили наших під Сокалем, бо ті не хотіли слухати розумної поради гетьмана литовського К. Острозького, який прибув з литвинами і руськими (українцями. – І.Т.) рятувати поляків»* [41, с. 1008, 1009; 40, с. 392].

Однак повернімося до обставин самої битви, яка, за описом О. Гваньїні, відбувалася чомусь не на лівому, а на правому березі Бугу. *«Польські загони стали переправлятися через Буг на татар, які вже були готовими до бою. Перебравшись на правий берег Бугу, вони (поляки) були засипані татарськими стрілами»* [4, с. 371; 36, с. 296]. Отож переправа польського війська лише послабила наступальні можливості основних військових сил К. Острозького і прискорила їхній розгром.

Якими ж були дії татарського війська? Якщо кримські воєначальники відчували, що перевага на їхній стороні, а місцевість сприятлива для дій легкої кінноти, й високими є шанси на перемогу (або ж противник змушував татар прийняти бій), то вони наважувалися на битву [17, с. 59]. Мабуть, саме такими міркуваннями керувалися татарські воєначальники під Сокалем у серпні 1519 року. Ба, навіть у сприятливих для себе випадках ординці намагалися діяти так, щоб із найбільшою ефективністю використати свої головні тактичні переваги – швидкість, маневр і масовий обстріл ворога із луків. *«Вони (татари. – І.Т.) дуже відважно вступають у битву з ворогом здалека, – зауважував, С. Герберштейн, – однак це триває недовго: далі вони демонструють навмисну втечу і, відчувши сприятливий момент, пускають стріли назад у переслідувачів, а потім, несподівано повернувши коней, знову нападають на розпорошені ряди ворога. Коли ж їм доводиться битися у*

відкритому полі, й неприятель знаходиться на віддалі польоту списа, тоді татари вступають у бій не бойовим порядком, а «вигинають» своє військо і кружляють навколо ворожого, оточуючи його з усіх сторін, щоб точніше і зручніше стріляти у ворога. Такий вид бою за своєю схожістю нагадує танок, тому й зветься у них танцем» [5, с. 168].

Очевидно, такі тактичні прийоми були застосовані татарами й на полі битви під Сокалем для того, щоб оточити поляків. Тут, зокрема, застосовано масовий обстріл ворога із луків та кружляння з оточенням. Підтвердження цього знаходимо в описі Сокальської битви О. Гваньїні. «На лівому березі ріки, – писав хроніст, – було згарище містечка (Сокаля), яке спалили татари. Оскільки вони (поляки) не знали про доли та балки, то почали входити до них, а татари, які стояли вгорі на безпечному місці, стріляли з луків по них та по їхніх конях. Поляки ж через загорожі, паркани та різні перешкоди не могли дістати татар ні рукою, ні стрілами. Побачивши це, Костянтин вдарив на татар на іншому місці, а поляки сяк-так із тих низин на ліпше місце вибрались і зв'язали з татарами жорстоку битву. Бій проходив на зраному полі, через що піднялася така курява, що наші майже нічого не бачили. Після цього потроху облягли наших, б'ючись у центрі» [4, с. 371].

Про це критичне становище польсько-українсько-литовського війська польський дослідник К. Гурський писав: «Розпочавши наступ, поляки й волиняни потрапили в оточення» [35, с. 459]. Однак наведене узагальнення хибує неточністю, бо якби волиняни на чолі із Острозьким потрапили в оточення, то не змогли б здійснити маневр і завдати удару в іншому місці, тому оточеними були лише польські частини. Підтвердження цього знаходимо у Хроніці Литовській і Жмудській, де відмічено, що, власне, литовське військо ніяких збитків не зазнало. «А войско литовское не отнесло жадного уцербьку, бо Константин на лѣвом скридлѣ стоячи з своими литвою и русью, з шанцов албо з обозу выходячи, татар от себе отбивали и пречь отогнали» [32, с. 106].

Отже, головний удар татари все-таки завдали по центру і з правого флангу, де знаходилися польські хоругви.

На руїнах Сокаля поміж огорожами, куди потрапили поляки, неможливо було організовано піднятися до бою через розпорошеність військових лав. У даному випадку, на думку Б. Черкаса, «кримці, очолювані Богатир Гіреєм застосували власну класичну тактику. Спершу вони обманним підступом заманили служебних (найманців) на незручне для них місце біля спаленого Сокаля, де бойовий стрій наступаючих змішався. Скориставшись із замішання, перекопці оточили поляків» [24, с. 24].

І лише коли К. Острозький переправив волинян нижнім бродом і затримав татар, поляки таки зуміли відновити і розгорнути бойові порядки та у відкритому полі розпочати битву. Однак чисельна перевага напасників, труднощі просування польської кінноти по зраному полю, а також намагання ординців оточити наступаючих змусили польсько-українсько-литовське військо до відступу, який розпочався втечею із поля бою його керманічів [36, с. 296]. За словами М. Бельського «битва ця була на ріллі, котра, будучи збурена кіньми, спричинила сильну куряву, в якій не було нічого видно, тому татари наших поволі обійшли, б'ючись у центрі». Розуміючи безвихідність свого становища та неминучу поразку князь К. Острозький, подільський воєвода Мартин Кам'янецький та коронний маршалок Станіслав Галицький покинули армію і заховалися у Сокальському замку. Однак це не була звичайна втеча з поля бою, як сповіщає літописець, а бойовий прорив із оточення. Від повного знищення поляків врятував К. Острозький із волинцями та загонами кам'янецького каштеляна Мартина Кам'янецького та Станіслава Ходецького, королівського маршалка і львівського старости. Вони зуміли пробитися крізь татарське військо й сховатися за укріплення Сокальського замку [41, с. 1009; 1, с. 58; 24, с. 24].

Враховуючи край несприятливі обставини відступу згаданих військових сил, важко погодитися із М. Бельським і О. Гваньїні з приводу втрат поляками лише 1 200 вояків, а татарами – аж 4 000 воїнів (завдяки кращому

озброєнню поляків) [41, с. 1009; 4, с. 371]. Між тим польські історики К. Гурські та Ст. Хербст погоджуються із вищенаведеним співвідношенням втрат [35, с. 459; 36, с. 296]. На нашу думку, за цією згодою криється намагання приховати ганебність поразки й сумнівні дії польського командування, які українські літописці й польські хроністи справедливо пов'язували із легковажними «гарячими головами молодих» польських командирів.

Стосовно людських втрат, то в ті часи вони трактувалися не тільки як суто військова, а й соціальна та економічна невдача. «Кожна така втрата, – зауважує Л. Колянковский, – була не лише військовою поразкою, але й справжнім розоренням казни, котра мусила відшкодувати збитки родині кожного убитого або полоненого. Отож відшкодування казни за загиблих у Сокальській битві становило 2 102 флорини готівкою й 1 944 флорини сукном» [38, с. 478]. На основі цих витрат, очевидно, і встановлено число жертв цієї битви.

Сокальська битва зайвий раз засвідчила недостатню обороноздатність краю, нездатність малочисельних військових сил (головним чином приватних військових хоругов) Польської Корони ефективно протистояти напасникам. Як наслідок, ординцям вдалося дійти аж до Вісли, спустошити Подільське і значну частину Руського та Люблінського й Холмського воєводств, і безперешкодно повернутися з великим ясиром. «Татари, забравши трофеї – корогви й труби – з полоном і здобичею пішли собі додому через Волинь», – зазначав М. Грушевський [4, с. 371; 9, с. 168; 13, с. 300-304; 6, с. 27-28].

Сокальська катастрофа хоча й була шоком для підданих Корони, але не позбавила уряд рішучості та енергії. Були видані накази про набір нового тритисячного війська. Розпочато реформування оборони українських земель, яке передбачало створення двох оборонних ліній. Першу утворював розташований на Поділлі загін Яна Творовського із 600 служилих. Він мав завдання нести сторожову й розвідувальну службу, а також бути ядром ополчення у випадку нападу степовиків. Другу лінію складало

основне військо (кіннота, піхота, артилерія), в районі замків Олесько й Залісці. Польські воєначальники зобов'язані були координувати свої дії з князем Костянтином Острозьким – керівником оборони українських земель. Наступні події довели, що реформована оборона витримала перевірку. Наприкінці літа й на початку осені 1520 року двотисячне кримське військо, що вторглося на Поділля, було перехоплено й розгромлено [24, с. 24, 25].

Розглядаючи причини поразки польсько-українсько-литовських військ під Сокалем, варто згадати про мляві дії шляхти, яка «як завжди спізнилася із залученням до бою та протавила той момент, коли ворожі сили були роз'єднані» [35, с. 459]. Шляхетське ополчення не вступило своєчасно в бій із татарами й цим самим теж прискорило загальну поразку основних сил польської армії. На думку королівського секретаря і дипломата Венцеслава Міколаєвича, відомого в історії як Міхалон Литвин, у цій битві перевагу отримала татарська військова тактика. «Адже біля Сокаля, – писав мемуарист, – вони (татари) подолали нас не військовою силою, але хитрість і складність місцевості посприяли їм. Наше військо полягло, підступно замануте на місце цойно спаленого міста (Сокаля. – І.Т.), де скрізь виднілися провалля льохів, тобто підземель, ям і підземних ходів» [12, с. 67-68]. Така місцевість дійсно була незручною для розгортання бойового строю. Дослідник Юліан Бартошевіч у цьому зв'язку стверджує, що «хитрий ворог приготував там ями й заглиблення (пастки. – І.Т.), куди наші один за одним попадали, а коли починали вибиратися, то татари із-за огорожі стріляли в них із луків» [30, с. 83].

Отож тактична хитрість татар полягала саме в тому, щоб виманити польське військо на незручні для нього позиції на руїнах Сокаля та в заздалегідь підготовлені пастки, потрапивши у які жовніри ставали зручними мішенями для ординських лучників. Власне це повідомлення М. Литвина, на нашу думку, ілюструє скоріше другий етап битви, коли польські загоны уже вибралися на лівий берег Західного Бугу. Тоді як низини і балки, що ними проходило польське військо під обстрілом татарських лучників, про які

згадує О. Гваньїні, слід розуміти як русло річки Буг із його високими і крутими берегами, на які вибиралися польські вояки для того, щоб вступити у вирішальний бій із татарами. Якщо допустити, що усе було саме так, то можна говорити про два різні епізоди битви, зафіксовані у згаданих джерелах: форсування водної перешкоди, про що повідомляє Гваньїні, й далі розгортання битви на території зруйнованого Сокаля, про яке розповідає мемуарист М. Литвин.

Таким чином, проігнорувавши пораду великого литовського гетьмана князя Костянтина Острозького утриматися бодай до ранку від зіткнення із татарами, польське військо керівництво спровокувало командувача розпочати передчасно битву й самовільно вступило в бій. Так через зухвалу позицію польської частини командування, яка знехтувала розсудливими порадами князя К. Острозького щодо стратегії і тактики ведення бойових дій проти татар, польсько-

українсько-литовські війська зазнали поразки в цій битві, втративши 1 200 вояків. До неї призвели також недостатня маневреність та мобільність бойових підрозділів, зокрема кавалерії та шляхетського ополчення.

Від цілковитого оточення й розгрому польсько-українсько-литовські сили врятував князь К. Острозький, який зумів відволікти на себе татар і в такий спосіб допоміг польським жовнірам вибратися у відкрите поле й розгорнути бойовий стрій для відкритого бою. Однак на флангах польська кіннота виявилася неактивною, оскільки її маневреність сковувала рілля, в якій загрузли важкі польські гусари. За таких умов чисельна перевага татар дозволяла противнику повністю оточити польсько-українське військо. Щоб цього не сталося, гетьман К. Острозький наказав відступати. Битва закінчилася перемогою татар, які з великим ясиром і здобиччю повернулися до Криму.

Джерела та література

1. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К. : Наукова думка, 1970. – 198 с.
2. Битва під Сокалем (1519). Інтернет – ресурс // <http://uk.wikipedia.org/wiki>
3. Володимирський-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV до Люблинской унии (1569) // Архив ЮЗР, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1890. – Том II. – 644 с.
4. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упорядкував та переклав з польської о. Ю. Мицик. – К. : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – 1006 с.
5. Герберштейн С. Записки о Московии // Перевод с нем. А. И. Малеина и А. В. Назаренко ; Под ред. В. Л. Янина. – М. : Издательство МГУ, 1988. – 430 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII: Козацькі часи до року 1625. – К. : Наукова думка, 1995. – 624 с.
7. Дзига Я. Татаро-турецькі напади на Україну XIII – XVI ст. за хроніками Бельських і Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К. : Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 83-102.
8. Зубрицкий Д. Галицкая Русь въ XVI столѣтїи // Чтенія въ императорскомъ Обществѣ исторїи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ. – М. : Университетская типографія, 1862. – Кн. 1. – 84 с.
9. Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / Упорядник Б. З. Якимович – Львів : Світ, 1992. – 702 с.
10. Летописи Белорусско-Литовские. Летопись Рачинского // Полное собрание русских летописей. – Т. XXXV. – М. : Наука, 1980. – 305 с.
11. Лѣтописный сборникъ, именуемый патрѣаршею или никоновскою лѣтописью // Полное собраніе русскихъ летописей изданное по высочайшему повелѣнію императорскою археографическою комиссією. – Т. 13 (первая половина). – Санкт-Петербургъ, 1904. – 302 с.
12. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / Перевод В. И. Матузовой; отв. ред. А. Л. Хорошкевич. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 151 с.
13. Мандзяк В. Битви української середньовічної та ранньомодерної історії : довідник. – Львів : Літопис, 2011. – 432 с.
14. Мыщк Ю. «Летописецъ» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники АН СССР, института истории СССР. – М., 1984. – С. 219-234.

15. Омельчук Б. Організація оборони міст Руського і Белзького воєводств на «татарських шляхах» у другій половині XV – XVI ст. // *Мандрівець*. – 2010. – № 1. – С. 15-23.
16. Панасенко В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVII ст. // *Феодалізм на Україні: збірник наукових праць*. – К. : Наукова думка, 1990. – 132 с.
17. Пенской В. Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в. // *Восток (Oriens)*. – 2010. – № 2. – С. 56-66.
18. Руська «кройника» з XVII в. / Подав Арістарх Крижановский Ч.С.В.В. // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – 1904. – Т. 62. – Кн. 4. – Misc. – С. 1-3.
19. Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, изданный комиссиєю для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль Губернатор. – Киевъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. – 322 с.
20. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – 798 с.
21. Уляновський В., Яковенко Н. Київський літопис першої чверті XVII ст. – Ч. II. Кройника о ранних речах тут найдеш чого треба // *Український історичний журнал*. – 1989. – № 5. – С. 103-113.
22. Хроника Литовская и Жмойтская, и Быховца // *Полное собрание русских летописей*. – Т. XXXII. – М., 1975. – 214 с.
23. Черкас Б. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20-30-х роках XVI ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть*. – К., 2000. – С. 97-118.
24. Черкас Б. Оборона українських земель від турецько-татарської агресії у 1515-1519 рр.: досвід польсько-литовсько-українського співробітництва // *Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива*. – Ч. 1. – К., 2001. – С. 18-27.
25. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – 244 с.
26. Яковенко Н. Костянтин Острозький // *Історія України в особах: Литовсько-польська доба* / О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина та ін. – К. : Україна, 1997. – 272 с.
27. Ярушевич А. Ревнитель православия, князь Константинъ Ивановичъ Острожскій (1461-1530) и православная литовская Русь въ его время. – Смоленск, 1896. – 249 с.
28. *Acta Tomiciana*. – Т. 5: Tomus Quintus Epistolarum. Legationum. Responsorum. Actionum, et Rerum Gestarum; Serenissimi Principis Sigismundi Primi, Regis Polonie et Magni Ducis Lithuanie 1519-1521. – Poznań, 1855. – 416 с.
29. Baliński M. *Historia Polski*. – Warszawa, 1844. – 248 s.
30. Bartoszewicz J. *Pogląd na stosunki Polski z Turcyą i Tatarami*. – Warszawa, 1859. – 153 s.
31. Borawski P. *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej*. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1986 – 316 с.
32. *Chronicorum V. Vapovii pars posterior [...] / Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedr. krakowskiego: część ostatnia czasy podługoszowskie obejmująca (1480-1535) / [z rękopisu będącego własnością hr. Wiktora Baworowskiego wydał, życiorysem Wapowskiego i wyjątkami z współczesnych historyków objaśnił J. Szujski] // Scriptores Rerum Polonicarum*. – Т. 2. – Cracoviae, 1874. – XXX, 363 s.
33. Faflak M. *Bitwa pod Sokalem*. – Warszawa, 1970. – 46 s.
34. Gašiorowski St. *Tatarzy niewolnicy na służbie Panów Żołkiwskich w XVII w.* // *Studia Historyczne*. – Rocznik XXXVIII. – Zeszyt. – Warszawa, 1995. – S. 481-489.
35. Gurski K. *Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów* // *Biblioteka Warszawska*. – 1891. – Т. 2. – Zetszyt 6. – S. 448-458.
36. Hetrbst St. *Potszeba historii, czyli o polskim stylu życia. Wybor pism*. – Warszawa., 1978. – 387 s.
37. Jasienica P. *Polska Jagiellonów*. – Tom II. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. – 278 s.
38. Kolankowski L. *Obrona Rusi za Jadiellonów na przelomie XV i XVI wieku* // *Z księgi Pamiętkowej ku czci Bolesława Orzechowicza*. – Lwow, 1916. – S. 466-480.
39. Kolankowski L. *Roty Koronne na Rusi i Podolu 1492-1572* // *Ziemia Czerwińska*. – Lwów, 1935. – Roc. 1. – S. 141-174.
40. *Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi Maciej Strykowski*. – Warszawa, 1846. – Tom II. – 572 s.
41. *Kronika Polska Marcina Bielskiego / Wyd. K. J. Turowskiego*. – Т. 2. – Ks. IV, V. – Sanok, 1856. – 1064 s.
42. Lukas S. *Rozbior pjdługoszowej części Kroniki Bernarda Wapowskiego* // *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie*. – Т. XI. – Kraków : Akademia Umiejętności, 1879. – S. 3-79.
43. Popławska D. *Początki Złoczowa XV – XVI w.* // *Biblioteka Złoczowska. Szkicy Historyczne*. – Kraków, 1996. – 113 s.

44. Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV – XVIII w. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1987. – S. 316.
45. Waławender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450-1587. – Cz. II: Zniszczenia wojenne i pożary. – Lwów, 1935. – 299 s.
46. Wojcechowski Z. Zygmunt Stary (1506-1548). – Warszawa, 1987. – 330 s.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Тимів І. М., 2013

Дата надходження статті до редколегії 24.11.2012 р.